

թյանը, այլև որպես ողջ հայության ներկայացուցիչ. «Դու դեֆուլթաթ, այսինքն դեսպան և կամ միջնորդ ևս յերևանու, այլև բոլոր աղգին հայոց և ողորմելի մեկիքացն Ղարաբաղու, որք մինչև ցայսօր լցին սղաղակաւ յականջս զոցս և մեր... ահա հասել է ժամ՝ կամ փառաւորեսցի աղղ մեր, կամ կանդնեսցի ըստ ծերունւոյն, և կամ անկեալ զլորեսցի»<sup>13</sup>:

«Արարատյան դեսպանը» իր հետ Ռուսաստան էր տարել Երևանի հայերի նամակները՝ հասցեագրված Եկատերինա II թագուհուն և իշխան Գ. Պոտյոմկինին, որոնցով նրանք խնդրում էին օգնություն ցույց տալ իրենց՝ ազատվելու պարսից լծից: Բայց այդ օգնությունը ուշանում էր, որովհետև ռուսական հրամանատարությունը կրկին հետաձգել էր պարսկական արշավանքը և հույս ունեւր մերձկասպյան շրջանների զգալի մասին և Արևելյան Անդրկովկասին տիրանալ խաղաղ բանակցությունների միջոցով:

## 2. ՀԱՅ-ՌՈՒՍԱԿԱՆ ԴԱՇՆԱԳՐԻ ՆԱԽԱԳԾԵՐԸ

Պարսկական արշավանքի նախապատրաստությունների ժամանակ, երբ օրակարգի մեջ էր նաև Հայաստանի ազատագրման և հայկական պետականության վերականգնման հարցը, հայ գործիչների կողմից մշակվում և ռուսական արքունիքին են ներկայացվում ապագա հայկական պետության և Ռուսական կայսրության միջև կնքվելիք դաշնագրերի երկու նախագծեր, որոնցից մեկի հեղինակը ռուսահայոց հոգևոր առաջնորդ Հովսեփ արքեպիսկոպոս Արղուսյանն էր, մյուսինը՝ հնդկահայ հայրենասեր Շահամիր Շահամիրյանը:

Հ. Արղուսյանը, որը 18 կեսից բաղկացած դաշնագրի իր նախագիծը ռուսական իշխանություններին ներկայացրեց 1783 թ., առաջարկում էր վերականգնել հայկական թագավորությունը և հայոց թագավորի ընտրության իրավունքը վերապահել ռուսական կայսրուհուն, որը կարող էր թագավոր ընտրել հայերից կամ ռուսներից: Այլ առիթներով արված ակնարկներից կարելի է ենթադրել, որ երկրորդ դեպքում Հ. Արղուսյանը և նրա համախոհները նկատի ունեին իշխան Գ. Ա. Պոտյոմկինին, որին այս ձևով կամենում էին շահագրգռել Հայաստանի ազատագրման գործը զուլի բերելու համար: Հատուկ կետով սահմանվում էր. «Որ ոք թագաւոր կացուցի, լինիցի հայոց օրինօք և ի Վաղարշապատ թագաւորական քաղաքն, ի սուրբ էջմիածին օժանիցի, որպէս նախնի թագաւորքն մերս»:

Ըստ այդ նախագծի Ռուսական կայսրությունն ու Հայոց թագավորությունը միմյանց հետ կապված էին լինելու բարեկամության հավիտենական դաշինքով: Հայկական պետությունը պաշտպանելու, Թուրքիային և Իրանին զրապելու համար Հայաստանում մշտապես պահվելու էր ռուսական զորք՝ գնեւրալի հրամանատարության տակ: Հայոց թագավորի ժառանգներից մեկը գտնվելու էր ռուսական կայսեր արքունիքում:

Ռուսաստանից հայկական պետության վասալական կախման հարցին Հ. Արղուսյանը հատկացրել էր հատուկ կետ. «Հպատակութիւն մեր այնպէս եղիցի,—գրում է նա,—որպէս լինիւր երբեմն Յունաց և Պարսից տալով ի յարքունիս հարկացն և ի հանքաց ոսկոյ և արծաթոյ. և ի ժամանակի պատերազմի յօգնութիւն միմեանց հասանեն, որքան և հարկն պահանջեսցէ»:

<sup>13</sup> Մատենադարան, ձեռագիր № 4496, էջ 238:

Հայկական պետության մայրաքաղաքը պետք է լիներ Վաղարշապատը, ինչին կամ էլ «յուլյ պատշաճաւոր տեղի յԱյրարատ գաւառի»։ Հատուկ կետերով պարզարանված էր, թե ինչպիսին են լինելու նորաստեղծ պետության կենրոնը և պատվա նշանները։ Հայաստանն ունենալու էր իր զորշը, կարելու էր զորով։ Առևտրական պայմանագիր էր կնքվելու Ռուսաստանի և Հայաստանի միջև, ընդ որում, առևտրի համար Հայաստանին էր տրամադրվելու մի նավահանգիստ՝ Կասպից ծովի ափին։

Հայ իշխանական ու նախարարական տների ներկայացուցիչները, որոնք կապացուցեին իրենց իրավունքները, կստանային իրենց տիրույթները։

15-րդ կետը սահմանում էր, որ Հայկական պետության մեջ չպետք է լինեն ճորտեր, որոնց հնարավոր լինի վաճառել առանձին-առանձին, այլ լինելու է այնպես, ինչպես «ի ժամանակս թագաւորաց մերոց և Օսմանցոց և Պարսից»։ Այսինքն՝ բնակիչները լինելու են միայն թագավորի սեփականությունը, եթե վերջինս որևէ իշխանի գյուղ է նվիրելու, ապա՝ բնակիչներով միասին։ «Շնորհնկալ» իշխանը իր հերթին վաճառքի դեպքում կարող է «զգիւղն ընդ բնակչաց ի միասին ծախել, և ոչ թէ բնակիչսն, այլ գիւղն ընդ մլըոյն, այսինքն ընդ հողոյն և ջրոյն, զոր գործեն մարդիկը»։ Այլ կերպ ասած, ապագա Հայոց թագավորության մեջ պահպանվելու էր մուլքային հողատիրություն իրավունքը<sup>14</sup>։

Հայ-ռուսական դաշնագրի Ծ. Շահամիրյանի նախագիծը բաղկացած է քսան կետից։ Ըստ այդ նախագծի ազատագրվող Հայաստանը հռչակվելու էր հանրապետություն, որը կառավարվելու էր «Հայոց տան»՝ պառլամենտի կողմից։ Հայաստանի կառավարությունը գլխավորելու էր նախարարը, որը «լիցի ի բուն ազդէն և ի ժառանգութենէ Հայոց և դաւանութեան Հայաստանեայց սուրբ եկեղեցւոյ»։ Ռուսական կայսրությունը «Հայոց տուն» ընդունելու էր իբրև Հայաստանի թագավորի, որն իր մշտական դեսպանն էր ունենալու Պետերբուրգում։

Երկու պետությունները կապված էին լինելու միմյանց հետ անխախտ բարեկամությամբ։ «Հայոց տունը» բարեկամություն է անելու Հայաստանի ազատագրողի՝ Ռուսական կայսրության բարեկամների հետ և, ընդհակառակը, թշնամի է լինելու նրա թշնամիների հետ։ Նույն ձևով էլ վարվելու է Ռուսական կայսրությունը։

Ռուսական 6000 հոգուց բաղկացած զորք է մնալու Հայաստանում «վասն պահպանութեան երկրին և ազգին Հայոց»։ Քսան տարվա ընթացքում այդ զորքը մաս առ մաս հեռանալու է Հայաստանից։ Պահանջի դեպքում Հայաստանը 6000 կովոդ զինվոր է դնելու Ռուսական կայսրության տրամադրության տակ։ «Ի նշան հնազանդութեան» ամեն տարի «Հայոց տունը» ռուսաց կայսրին հանձնելու է ռուսական մազալ զուտ ոսկի, երեք ձի և վեց խոյ։

Ռուս արհեստավորներն ու առևտրականները, համապատասխան մաքս վճարելով, կարող են ազատորեն Հայաստան ներմուծել և վաճառել իրենց ապրանքները, նույնօրինակ իրավունքներ են ունենալու Ռուսաստանում հայ արհեստավորներն ու առևտրականները<sup>15</sup>։

Ինչպես տեսնում ենք, Հ. Արղունյանի նախագծի համաձայն, Հայաստա-

<sup>14</sup> «Դիւան հայոց պատմութեան», հատ. Դ, էջ 731—734։

<sup>15</sup> Տե՛ս նույն տեղում, էջ 734—737։

նում վերականգնվելու էին միապետական կարգերը և պահպանվելու էր հողի նկատմամբ ավատատերերի իրավունքը, մինչդեռ հնգկահայերի ծրագրով Հայաստանը հռչակվելու էր հանրապետություն, ուր ապահովված էին լինելու բուրժուական հարաբերությունների զարգացման համար անհրաժեշտ պայմաններ:

Այս նախագծերը վերին աստիճանի հետաքրքրական վավերագրեր են և ակներախ կերպով վկայում են հայ ազատագրական շարժման մեջ առկա տարբեր հոսանքների, միմյանցից արմատականորեն տարբերվող այն հայացքների մասին, որ ունեին ապագա Հայաստանի պետական և սոցիալ-հասարակական կառուցվածքի նկատմամբ կղերա-ֆեոդալական և բուրժուական խավերը: Առաջինների անունից, փաստորեն, հանգես էր գալիս Հովսեփ Արղունյանը, վերջինների կողմից հնդկահայ առևտրական բուրժուազիան՝ ի դեմս Շահամիր Շահամիրյանի: Երկու կողմերն էլ երազում էին այնպիսի պետության մասին, որտեղ պետք է ապահովված լինեին իրենց դասակարգային շահերը: Ընդհանուրը, որ միավորում էր նրանց, հայկական պետականության վերահաստատման գաղափարն էր: Հարկ է նշել, որ Հ. Արղունյանի և նրա համախոհների մշակած նախագիծը ոչ մի հակասության մեջ չէր մտնում ցարական Ռուսաստանի պետական և հասարակական կարգերի հետ: Այն ժամանակվա պայմաններում այդ ծրագիրը կարող էր ընդունվել լինել ուսանողի համար: Իսկ Շ. Շահամիրյանի ծրագիրը, որը, ինչ խոսք, ավելի առաջադիմական էր, սակայն լիովին կտրված էր իրականությունից, հաշվի չէր առնում այն իրողությունը, որ միապետական, ճորտատիրական Ռուսաստանը զենքի ուժով գրաված երկրում չէր հանդուրժի բուրժուական կարգեր և չէր ճանաչի այն որպես անկախ հանրապետություն: Շահամիր Շահամիրյանի ծրագիրը փաստորեն մնում էր որպես գեղեցիկ երազանք<sup>16</sup>:

Սակայն անկախ այդ ամենից, երկու նախագծերն էլ չէին կարող ծառայել իրենց բուն նպատակին, որովհետև Ռուսական կայսրությունը, որը նախապատրաստվում էր արշավելու դեպի հարավ և ակնկալելով հայերի օժանդակությունը, առատ խոստումներ էր տալիս նրանց, այնուամենայնիվ չէր կարող պայմանագիր կնքել դեռևս գոյություն չունեցող պետության հետ: Ահա թե ինչ է գրում այդ մասին Հովսեփ Արղունյանը Շահամիր Շահամիրյանին.

«Եւ մինչ մեք զբանի գլուխս դաշանց յառաջադրութիւնս արարաք և թարգմանել ետուք ի ցուցս, այժմ պատասխանեցին, թէ թագաւորք ընդ թագաւորաց կարեն դնել զդաշինս. ազգի ձերում ո՞վ է թագաւորն, որն համարձակիցի զդաշինս խնդրել»<sup>17</sup>:

### 3. ՌՈՒՍԱԿԱՆ ԴԻՎԱՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱԿԱՆԳՆՄԱՆ ՀԱՐՑԸ

1782 թ. վերջերին վրաց թագավոր Հերակլը խնդրում է Եկատերինա I-ի կայսրուհուն Արևելյան Վրաստանն ընդունել Ռուսական կայսրության հովանավորության ներքո: Չնայած Անդրկովկասի ֆեոդալական մանր իշխանությունների վրա ունեցած իր ազդեցության, վրացական պետությունը շատ

<sup>16</sup> SK' A. P. Иоаннисян, Россия и арм. освободительное движение..., էջ 163:

<sup>17</sup> Մատենադարան, ձեռագիր № 2699, էջ 103ա: